

Messen i Hans Thomissøns salmebog

Af *Kaj Mogensen*

I Hans Thomissøns salmebog 1569 findes et register »Om den Danske Euangeliske Messe«[1]. Denne afhandling er dels et forsøg på at beskrive denne messe dels et forsøg på at placere den i dansk, reformatorisk gudstjenestetradition. Den danske liturgiske udvikling i tiden efter kirkeordinantsen er karakteriseret af en spænding mellem Malmøtraditionen og kirkeordinantsens forordninger. En undersøgelse af messen i Hans Thomissøns salmebog må derfor først og fremmest tage sigte på at placere denne messe i forhold til Malmøliturgien og ordinantsens forordninger.

Afhandlingen vil begrænse sig til det rent traditionshistoriske. Den er et forsøg på at skildre udviklingslinierne i dansk reformationsliturgi og spændingen mellem to messetyper. Derimod vil messen i Thomissøns salmebog ikke blive betragtet ud fra en kirkeretslig synsvinkel. Messen harmonerer ikke altid med ordinantsens forordninger, men med kongebrevet af 5.11.1569[2] blev Thomissøns messe konfirmeret fra højeste sted. Forholdet mellem Hans Thomissøns salmebogsmesse og Jespersens graduale vil heller ikke blive behandlet her, selv om en undersøgelse var påkrævet.

[1] Udgivet i facsimile 1933 af Det danske Sprog- og Litteraturselskab, med kort efterskrift af *P. Severinsen*. På ny udgivet af Samfundet Dansk Kirkesang (København 1968), med en almen orientering og en speciel bibliografi af *Erik Dal*. – Messeregistret findes blad Aaa iii r. ff. – Messen i Thomissøns salmebog er refereret af adskillige forskere. Vigtigste litteratur er: *Erik Abrahamsen*: Liturgisk musik i den danske kirke efter reformationstiden (København 1919). *S. Widding*: Dansk Messe, Tide- og Psalmesang 1528–1573 I (København 1933). *S. H. Poulsen*: Reformationstidens danske liturgi, i: Danske Messebøger fra reformationstiden. Udgivet i facsimile af Universitets-Jubilæets danske Samfund (København 1959). *Svend Borregaard*: Danmarks og Norges kirkeritual af 1685 (København 1953). *Søren Sørensen*: Kirkens liturgi (København 1969).

[2] Danske Kirkelove II, udgivet af *H. F. Rordam* (København 1883 ff.) s. 135 ff.

I. *Den evangeliske gudstjenestetradition i Danmark indtil 1569.*

Den liturgiske udvikling i Danmark i den første reformationsperiode er præget af de frie, evangeliske menigheders forsøg på at skabe en brugbar modersmålsmesse[3]. Initiativet blev taget i de enkelte menigheder, og der opstod en række lokale messer, hvoraf vi kun har bevaret Malmømessen 1529[4]. På grund af det sparsomme kildemateriale kan vi nu kun ane nogle hovedlinier i den tidlige reformationstids gudstjenstlige udvikling. I de enkelte menigheder har man klaret sig med en kort prædiken-gudstjeneste indrammet af modersmålssalmer og bøn[5]. Det centrale er ikke messen, men den evangeliske prædiken. Den evangeliske forkyndelse har fra første færd indeholdt skarpe angreb på romerkirken og især romermessen, der for de evangeliske stod som symbolet på den gamle kirkes dybe fald fra evangeliet[6]. Den evangeliske forkyndelse måtte derfor naturligt lægge op til dannelse af en ny hovedgudstjeneste istedet for den papistiske messe med dens »stank af offer«.

Det er almindeligt at opfatte den tidlige evangeliske messedannelse som stærkt decentraliseret. Således understreger Søren Sørensen ganske fejlagtigt, at Malmømessen kun er en blandt flere andre lokale messer. Vi skal ikke bygge for meget på Malmø-messen, fordi den tilfældigvis er blevet bevaret[7]. Det er korrekt, at hver by fik *sin* modersmålsmesse efterhånden som det evangeliske røre bredte sig, men man kan næppe undervurdere den betydning som nogle byer fik som liturgiske centrer. I Tyskland er det Strassburg, Nürnberg og senere Wittenberg. Dertil

[3] Det følgende bygger på mine undersøgelser over den danske reformations gudstjeneste til og med kirkeordinantsen. Foreligger i form af en besvarelse af universitetets prisspørgsmål 1969. En artikel om Malmømessen vil fremkomme i Reformationen i Norden = Skrifter udgivet af Nordisk Institut for Kirkehistorisk Forskning III, 1971.

[4] Udgivet i facsimile i Danske Messebøger fra reformationstiden.

[5] Se *Niels Knud Andersen: Malmøsalmebogen af 1529*, i Kyrka. Folk. Stat. Festskrift til Kjellerström (Lund 1967) s. 218 f. og note 17 s. 232.

[6] Se for ex.: *Peder Laurensen: En stakket Undervisning* (udgivet af H. F. Rørdam, København 1890) s. 32 f. og *Frants Vormordsen: En kort Forklaring og Forskjel* (udgivet af H. F. Rørdam, København 1890) s. 10 ff.

[7] Det er således helt misvisende, når Søren Sørensen (s. 63) skriver om Malmø-messen: »Mere end lokal betydning har Malmømessen, i lighed med andre samtidige lokale ritualer, næppe haft, den har blot det historiske fortrin, at den er trykt og bevaret.«

kommer en meget betydelig indflydelse fra en række liturgisk interesserede personer. Fra Tyskland kan nævnes Kaspar Kantz, Müntzer, Luther og Bugenhagen[8]. Fra disse byer og personer udgik inspirationen, og en lang række messer opstod på grundlag af nogle ganske få messer. Som eksempel kan fremføres den store betydning, som Nürnbergmessen fik for adskillige evangeliske messer, således Rostockmessen[9].

Der er derfor ingen grund til at undervurdere Malmøs betydning for dannelsen af den danske reformationens gudstjeneste. Malmömessen var ikke én blandt mange tidlige evangeliske gudstjenester. Malmø har uden tvivl været det liturgiske centrum i Danmark til langt op i 1540'erne. Malmöreformatorenes liturgiske skrifter har været spredt vidt omkring.

Malmömessen er ikke en selvstændig dansk messe, men en oversat nedertysk messe. Denne messe er skabt i Rostock og er fremkommet ved, at man har samarbejdet Nürnbergmessen med Luthers Deutsche Messe. Rostockmessen er en radikal modersmålsmesse, men er liturgisk i forhold til romermessen moderat, konservativ.

Rostockmessen er en evangelisk gudstjeneste på modersmålet opbygget på grundlag af Guds ord. Dette svarer til Malmöreformatorenes liturgiske ideal[10].

Malmömessens autoritet har den selv skaffet sig. Dels på grund af dens umiddelbare liturgiske kvaliteter og dels på grund af Malmøs stilling i det evangeliske røre i Danmark. I Malmø var reformationen båret frem af folket[11]. Dette kendetegner i øvrigt den første reformationstid. Frederik d. I. stillede sig tolerant, afventende og lod reformationen gå sin gang. Kun sjældent greb han ind i striden mellem evangeliske og romerske.

[8] *Johannes Bergsma*: Die Reform der Messliturgie durch Johannes Bugenhagen (Kevelaer-Hildesheim 1966). *Waldemar Leege*: Bugenhagen als Liturgiker (Schneidemühl 1925).

[9] *Wolfgang Gaetgens*: Die Gestaltung der Rostocker Gottesdienstes bei der Durchführung der Reformation im Jahre 1531 (Rostock 1934). *Gerhard Bosinski*: Das Schrifttum Joachim Slüters (Rostock 1967) (maskinskr. diss. kopi Institut for dansk Kirkehistorie).

[10] *Niels Knud Andersen*: Confessio Hafniensis (København 1954) s. 238 ff.

[11] Om reformationen i Malmø se *Gösta Johannesson*: Den skånska kyrkan och reformationen = Skånsk senmedeltid och Renässans Skriftserie utgiven av vetenskaps societeten i Lund (Lund/Köpenhamn 1947).

Resultatet blev en evangelisk frikirke af kongregationalistisk karakter ved siden af romerkirken, som allerede inden reformationen var i opløsning. Den evangeliske bevægelse i Danmark var organisatorisk og administrativt decentraliseret. Kirkens centrum var evangeliet tolket som Guds hellige lov[12], og bevægelsen blev ført frem af evangeliske prædikanter. Når Malmømmessen frem for nogen blev den tidlige evangeliske bevægelses messe, skyldes det at man andre steder i frihed valgte at benytte den.

Men foruden de frie borgerlige, evangeliske bevægelser kunne den lutherske reformation antage en anden struktur. Overfor de frie menigheder stod den fyrstelige reformation dér, hvor fyrsten ikke alene som i Danmark så til med passiv velvilje, men hvor han aktivt støttede reformationen i sit område. Den frie borgerlige reformation og fyrstens velvilje kunne gå op i en højere enhed. Det skete i Preussen, hvor den gamle kirkes repræsentanter ovenikøbet stillede sig i spidsen for reformationen[13]. Andre steder opstod hurtigt spændinger mellem fyrstens reformation og de folkelige bevægelser. Det er tilfældet i Wittenberg, hvor fyrsten nok så den evangeliske sag fremmet, men af ham selv og de af ham betroede folk.

Den danske reformation er ikke i sin første fase en fyrstelig reformation. De folkelige, evangeliske bevægelser kunne nogenlunde uhindret få lov til at udvikle sig og til at forme en evangelisk gudstjeneste.

I 1526 blev reformationen forsøgt indført i hertug Christians len med forordning af en evangelisk modersmålsmesse med nadver og prædiken[14]. Her var det ikke en af kirken forfulgt forløben præst, der så småt startede med at afholde gudstjenester i et kapel eller i fri luft. Gudstjenesten blev i Sønderjylland indført på fyrstelig befaling. Denne befaling udgik til alle præster i begyndelsen af 1526. Haderslevmessen er et selvstændigt sønderjydske arbejde på grundlag af traditionen fra Wittenberg (Formula Missae og Deutsche Messe) og sikkert også med hensyntagen

[12] *Niels Knud Andersen*: *Confessio Hafniensis* s. 67 ff.

[13] Litteraturen om reformationen i Preussen er ganske overvældende. Se *Andreas Zieger*: *Das Religiöse Leben in Preussen und Kurland = Forschungen und Quellen zur Kirchen und Kulturgeschichte Ostdeutschlands Bd 5.* (Köln 1967).

[14] Jeg har gjort rede for Haderslevmessens tilblivelseshistorie og liturgiske udformning i min prisafhandling.

til preussisk liturgi. I 1528 fandt hertug Christian det nødvendigt at indskærpe denne gudstjeneste[15]. Her tålt ingen afvigelse fra forordningen.

Fra slutningen af tyverne er den evangeliske bevægelse ved at gro fast de fleste steder i Danmark. Bortset fra enkelte forsøg på en sidste modstand havde romerkirken ved de evangeliske prædikanters angreb og sin egen uformåen mistet næsten ethvert tag i befolkningen. Til trods for den politiske og militære uro op mod Christian d. Tredies kroning er reformationen de fleste steder præget af rolig vækst. Dette gælder også på det liturgiske område. Her er udviklingen karakteriseret af en sammensmeltning af den gamle Malmøtradition (Messeembedet) og Bugenhagens gudstjenester.

For den liturgiske udvikling såvel her i Danmark som i Tyskland kom Bugenhagen som den evangeliske kirkes organisator med det praktiske greb om tingene til at betyde langt mere end Luther. I Bugenhagens og de af ham påvirkede kirkeordninger møder vi en særpræget evangelisk gudstjeneste, der er karakteriseret af en voldsom udvidelse af prædikestolens liturgi på bekostning af præparatio ad missam. I nadverdelen kendetegnes Bugenhagens gudstjenester af elevationens og distributionsformelens bortfald. Musikalsk er disse gudstjenester salmemesser. Sprogligt er det afgørende gudstjenestens forståelighed, hvad enten sproget er tysk eller latin.

Bugenhagens gudstjenester er udarbejdet med pædagogisk forståelse og med et ikke ringe hensyn til det praktisk gennemførlige. De er på grund af prædikestolsliturgien ret langtrukne.

I Danmark støder vi for første gang på elementer fra Bugenhagens gudstjenester i En ny Bedebog 1531, hvor dele af Bugenhagens Braunschweiger prædikestolsliturgi er gengivet. I næsten fuldstændig skikkelse genfindes denne liturgi i Jørgen Jensen Sadolins katekismus 1531. I Christiørn Pedersens version af Malmømmessen i salmebogen 1533 er også indskudt en del af Bugenhagens prædikestolsliturgi uden sammenhæng med Malmømmessen i øvrigt. Men først med Malmøhåndbogen 1535 får vi en virkelig sammensmeltning af Malmømmessen og Bugenhagens gudstjene-

[15] Se Haderslevartiklerne, udgivet af *A. D. Jørgensen* i *Sønderjydske Aarbøger* (København 1890) s. 218–245. Senere udgivet af *Th. Achelis* i *Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte* 1. Rh. 18. Heft (Kiel 1934).

ste[16]. Man har tidligere hævdet, at Malmøreformatorerne har indrettet denne bog med hensyntagen til Luther. Dette er absolut forkert. Luthers gudstjenesteskrifter har aldrig betydet så lidt i Danmark som her i midten af 1530erne.

I Malmøhåndbogen er Messeembedets formuleringer indplaceret i Bugenhagens liturgiske skema.

Fra 1537 kendetegnes udviklingen af spændingen mellem Christian d. Tredies fyrstereformation og den frie evangeliske rørelse. Kirkeordinantsen betød hverken den endelige afklaring eller begyndelsen til en ny periode med konsolidering.

Messen i Kirkeordinantsen opfattes som regel som en Bugenhagensk messe. Det er da også rigtigt, at man ved udarbejdelsen af Kirkeordinantsen har benyttet Bugenhagens formuleringer af en række liturgiske almindeligheder; men der hvor Bugenhagens liturgiske særpræg kommer frem, følges han ikke. Det karakteristiske er, at man går bag om Bugenhagen til Luthers egne ordninger: Formula Missae og Deutsche Messe, og til Haderslev-messen. Messen i Kirkeordinantsen er faktisk mindre påvirket af Bugenhagen end messen i Christiørn Pedersens salmebog. Vi må derfor tage afstand fra begge de tidligere opfattelser af messen i ordinantsen: at det er en Bugenhagensk messe, og at den bygger på Malmøtraditionen.

Gudstjenesten i Kirkeordinantsen betegner dog ikke et bevidst opgør med Malmøtraditionen. Formuleringerne i ordinantsens latinske udgave er så upræcise, at der godt indenfor rammerne af dens forordninger stort set kan blive plads for Malmøstoffet. Man har også regnet med, at Håndbogen 1539 var i modstrid med ordinantsens bestemmelser, men det er næppe korrekt[17]. Det kendte forbud mod dansk sprog til gregoriansk musik findes ikke før den danske udgave af ordinantsen 1539, der først blev trykt 3 år efter[18]. Det er først med den endelige danske udgave af Kirkeordinantsen, at Malmøtraditionen bevidst søges brudt. Indtil da havde det været muligt at fylde ordinantsens bestemmelser ud med Malmøstof. Det der kendetegner Kirkeordinantsen, inden

[16] Udgivet i facsimile i Danske messebøger fra reformationstiden.

[17] Udgivet i facsimile i Danske messebøger fra reformationstiden. Se *Harald Kent*: Brændpunkter i reformationstidens gudstjenesteordning (København 1937).

[18] Udgivet af *H. F. Rørdam* i Danske Kirkelove I. En nyudgivelse af ordinantsen er i høj grad tiltrængt.

der i 1539 kom et forbud mod nye liturgiske skrifter, er en overmåde rummelighed sammenholdt med en vis uklarhed. Brudet med Malmø fandt først sted i 1539, efter at Vormordsen havde ladet sin håndbog trykke.

I sin endelige udformning betegner Kirkeordinantsens gudstjeneste en sammensmeltning af Bugenhagens messe og den gamle lutherske tradition fra Haderslev. Med det i 1542 trykte forbud mod nye messebøger havde den lutherske fyrstereformation og dens messe sejret over den første reformationstids frie menigheder og deres modersmålgudstjenester.

Årene efter Kirkeordinantsen er præget af liturgisk forvirring og af ihærdige bestræbelser fra kongens og de ledende kirkefolks side på at skabe faste retningslinier. Forvirringen ses ganske tydeligt af de kontraordrer, der allerede kom kort tid efter ordinantsen. Dertil kommer, at det blev nødvendigt med en lang række indskærpelser af ordinantsens bestemmelser[19]. Det drejer sig især om indskærpelser af katekismusundervisningen og litaniet, som man i krigstid lagde megen vægt på.

Det der skabte uklarheden var, at man med Kirkeordinantsen havde fået en rammeordning, men ingen liturgiske bøger, der kunne anvendes. Disse bøger kom i tiden efter ordinantsens trykning i hastig rækkefølge: »Tavsens postil[20], Christian d. Tredies bibel[21], alterbogen[22], Hans Thomissøns salmebog og Gradualet[23]. Især betød alterbogen og salmebogen, at et stort savn blev afhjulpet.

I Palladius alterbog, der er et officielt arbejde, ser vi, at den gamle Malmøtradition ikke er helt brudt. Det i alterbogen trykte confiteor stammer oprindeligt fra Malmømessen, ligesom nadverkollekten er hentet derfra[24].

[19] Se Danske Kirkelove I s. 153 ff. Kirkehistoriske Samlinger 2. Rk. II s. 443 ff.

[20] Udgivet af Det danske Sprog- og Litteraturselskab, med indledning og noter af *Bjørn Kornerup* (København 1934).

[21] Udgivet i facsimile af Det danske Sprog- og Litteraturselskab (København 1928).

[22] Udgivet i *Peder Palladius: Danske Skrifter*. Udgivet for Universitets-Jubilæets danske Samfund ved *Lis Jacobsen* (København 1911-26) III.

[23] Udgivet i facsimile 1935 ved Dansk Organist- og Kantorforbund med forord af *Erik Abrahamsen*.

[24] Palladius Danske Skrifter III 2. 342.

Med kongebrevet fra 1569 blev salmebogen og gradualet autoriseret. Det kunne nok skabe vanskeligheder, da de to bøger repræsenterede modstridende liturgiske traditioner. Dette problem løses efter min opfattelse ikke ved, at man postulerer, at salmebogsmessen er beregnet for landsbyer og gradualet for byer. Løsningen er snarere, at man ganske bevidst ønsker at give plads for de to messetyper. Den tidlige evangeliske salmemesse og den mere komplicerede latinskeprægede messe vedblev lige til kirkeritualet at bestå side om side. Naturligvis vedblev man at regulere kirkens gudstjenesteliv, men spændingen mellem fyrstereformationen og den borgerlige reformation gav sig fortsat til kende på det liturgiske område. Alt dette må imidlertid behandles nøjere, når der engang skal gives en undersøgelse af dansk gudstjeneste fra ca. 1570 til Kirkeritualet. I det følgende vil vi nøjes med at undersøge det punkt, hvor linierne i dansk reformatorisk gudstjenestetradition mødes: messen i Hans Thomissøns salmebog.

II. *Analyse af messen i Hans Thomissøns Salmebog.*

Jeg har nu i store træk ridset den liturgiske udvikling i dansk reformationstid op indtil messen i Thomissøns salmebog. Bortset fra den messe, der aftryktes i boghandlersalmebøgerne[25], er messen hos Thomissøn det første fuldstændige gudstjenesteritual, vi har efter Kirkeordinantsen. En analyse af denne messe er derfor meget vigtig for vor forståelse af, hvordan det gudstjenstlige liv udfoldede sig, efter at retningslinierne var givet.

1. *Introitus.*

Den danske evangeliske Messes første led er introitus. Her angives salmen *Af dybsens nød*[26]. Th. er her i overensstemmelse med KO, hvor der angives to former for introitus: en Davidspsalme (sunget eller læst) eller en dansk salme. Sidste mulighed gælder »synderlig på landet«.

[25] En Ny Psalmebog 1553. Udgivet i facsimile som Hans Tausens Salmebog (København 1944).

[26] *Anders Malling: Dansk Salmehistorie I* (København 1962) s. 1 ff. Søren Sørensen nævner introitus som en påvirkning fra Deutsche Messe på Malmømessen. Han mener Nürnbergmessens betydning for Malmømessen er overdrevet i de hidtidige fremstillinger. Dette vidner ikke om noget særligt dybtgående kendskab til kilderne, da brugen af denne salme som introitus netop skyldes påvirkning fra Nürnbergmessen (via Rostockmessen). Se Søren Sørensen s. 62 f.

På dette punkt, hvor KO giver muligheden for et valg mellem to liturgiske former, vælger Th. uden tøven den form, der er i overensstemmelse med tidlig dansk evangelisk praxis, det vil sige Malmømmessen.

Udviklingen gik ellers i retning af latin både i by og på land[27]. Th. end ikke nævner muligheden for en Davidspsalme, som KO ellers nævner som den første mulighed. Endnu tydeligere bliver tilknytningen til Malmøtraditionen, når vi ser, at Th.s introitus-exempel er *Af dybsens nød*, der var introitus i Malmømmessen. Dette er et bevidst forsøg på at optage Malmøstof indenfor rammerne af KO.

Også i En ny Psalmebog 1553 er introitusexemplet denne salme[28]. Når Th. ikke omtaler præparatio ad missam, som dog er forordnet i KO og angivet i alterbogen[29], skyldes det sikkert, at dette led i KO var blevet et privat præsteanliggende. Forslag til en fast formel findes derfor ikke i salmebogen, men i alterbogen, hvor Malmømmessens gamle Nürnbergconfiteor er anført. Den samme formulering findes i En ny Psalmebog.

Messen i Malmøhåndbogen 1535 indledes direkte med introitus, idet Malmømmessens oprindelige confiteor er flyttet over i prædikestolsliturgien. Hvis præsten, som han skulle, har anvendt alterbogen med Malmøs confiteor, og hvis man har sunget *Af dybsens nød*, som angivet i salmebogen, får vi i 1569 en indledning til messen, der med udeladelse af absolutionen er helt identisk med Malmømmessens, hvad den sproglige udformning angår.

Med confiteors funktion er der imidlertid sket en betydelig ændring: fra at være hele menighedens syndsbekendelse er den nu blevet præstens alene.

2. Kyrie.

Ved Kyrie følges KO, der nævner, at kyrie eleison skal synges til forskellige noder »efter tidens adskillighed«. KOs formulering er åben for flere tolkninger. Udtrykket »med forskellige noder efter tidens adskillighed« og »ut hactenus« tyder på, at man i KO har ment det gamle nifoldige kyrie, der blev afsunget til

[27] Introitus skal fra 14.11.1562 være på latin både i by og på land. Se Danske Kirkelove II s. 69 f. og Kirkehistoriske Samlinger 2. Rk. II s. 504. Borregaard s. 106.

[28] O v v.

[29] Palladius Danske Skrifter III s. 342 f. Danske Kirkelove I s. 56.

forskellige melodier i løbet af kirkeåret. Vendingen »ut hactenus« er overtaget direkte fra Luthers Formula Missae 1523, hvor det kun kan gå på det nifoldige katolske kyrie.

Det er da også rimeligst, at tolke KOs bestemmelser som gældende et græsk kyrie. I 1540 kom en ændring til dette: Kyrie-eleyson variis quidem melodiis, sed ter solum, non vero nonies canatur[30]. Om der er tale om et tre- eller nifoldigt kyrie spiller dog principielt ingen større rolle. Også i romerske missaler kan kyrie være trefoldigt. Det vigtigste er, at KO forordner et gregoriansk kyrie. I »Confessio et Ordinatio Ecclesiarum Danicarum« 1561 tales der også tydeligt om et gregoriansk kyrie – og kun om dette[31]. Synoden i Antvorskov giver dog frit valg i byerne mellem kyrieråb og salmer[32].

Th. er i overensstemmelse med KO forsåvidt som KO ikke direkte forbyder danske kyriesalmer. Udtrykket »ut hactenus« må så i Th. være tolket som gående på tidligere evangelisk praxis. »Efter tidens adskillighed« opfyldes, idet der angives tre kyriesalmer. Det er fra jul til kyndelmisse *Kyrie Gud fader af Himmerig*, fra påske til pinse *Kyrie Gud Fader forbarme dig over os* og i resten af kirkeåret *Kyrie Gud Fader alsomhøjeste trøst*. Den første kom med Christiern Pedersens salmebog 1533, påskekyriet findes allerede i Malmøsalmebogen 1529, og den sidste kyriesalme er Malmømessens oprindelige nedertyske kyriesalme[32]. Alle tre salmer findes angivet i messen i En ny Psalmebog 1553, der her afspejler Malmøtraditionen.

Malling mener, at det græske kyrie var det almindeligste i begyndelsen[33]. Det er ikke sandsynligt. Når kyriesalmen findes i Malmømessen, og når Th. end ikke nævner det græske kyrie, kan vi roligt gå ud fra, at KO her danner undtagelsen i dansk liturgisk praxis. Med dette led må vi derfor konstatere: KO følges formelt, men Malmøliturgien slår kraftigt igennem.

Der er her det ejendommelige, at Th., som man aldrig har bebrejdet ulydighed mod KO, her er meget friere i forhold til KO end Håndbogen 1539, hvor der er angivet begge muligheder: »Kyrie-eleyson synges med adskillige melodier efter adskillige

[30] Danske Kirkelove I s. 153.

[31] Udgivet af Bjørn Kornerup (København 1953).

[32] Malling: Dansk Salmehistorie III s. 201 ff.

[33] III s. 201.

tidens lejlighed som sædvanlig er af degnen«[34]. Derpå følger Malmømessens oprindelige kyriesalme. Der kan næppe være tvivl om, at håndbogen skal tolkes således her, selvom de citerede ord står uden overgang ovenover kyriesalmen, og selvom der ikke med et »eller« er angivet, at det drejer sig om to muligheder.

3. *Gloria.*

Med gudstjenestens næste led gloria er sagen mere kompliceret, da KO her er uklar og sikkert er kommet i splid med sig selv.

KOs bestemmelse lyder her: »Gloria in excelsis Deo, den presten skal på latine eller danske begiønde, Oc siden skal kirken forfølged«[35]. Spørgsmålet er, hvorledes dette led er tænkt udført i KO. Der opstilles to muligheder. Den første er tydelig nok. Der er tale om et latinsk gloria som på katolsk tid. Præsten er begyndt med *gloria in excelsis* og menigheden (koret–degnen) er faldet ind med *et in terra* etc. Problemet er, hvad der gemmer sig bag ordene »eller danske«.

Man har altid ment, at der her må være hentydet til en dansk gloriasalmen, således som synoden 1546 angiver som mulighed på landet[36]. Håndbogen 1539 skulle så overtræde KO ved at anføre et oversat gloria til en gregoriansk melodi[37]. Denne opfattelse behøver ikke at være korrekt. Det giver bedst mening at tolke KOs bestemmelse i samme retning: en forenklet gregoriansk melodi + dansk tekst.

Når man har ment, at KO fordrede en dansk gloriasalme, skyldes det, at man har tolket dette sted ud fra det senere forbud mod dansk sprog til latinsk musik. Men vi må erindre, at dette forbud først kom med den endelige danske version af KO, der først blev trykt i 1542. End ikke Palladius' oversættelse af KO 1539 har dette forbud med[38]. Forbudet, der måske skyldes Bugenhagen, er ikke givet med den latinske KO 1537.

Det synes derfor i denne sammenhæng bedst at tolke KOs »eller« som et ord, der skal forbinde liturgiske led af samme kategori – altså enten latinsk prosa eller dansk prosa. Hvis man ikke

[34] B ii r.

[35] Danske Kirkelove I s. 56.

[36] Bergsma s. 160.

[37] B iii r.

[38] Palladius Danske Skrifter I s. 172 f.

havde det senere forbud mod dansk til gregoriansk melodi, ville ingen finde på at tolke stedet anderledes. Når Håndbogen 1539, der i øvrigt nøje aftrykker KOs bestemmelser, har et dansk prosa-gloria, kan det kun skyldes en ting: ønsket om at overholde KOs forordninger. Ganske vist er gloria i den oprindelige Malmømesse prosa, men vi må huske på, at vi her først og fremmest arbejder med Malmøtraditionen, og denne tradition, som den foreløbigt kulminerer med Håndbogen 1535, er kendetegnet af salmemessens fremgang. I Christiørn Pedersens salmebogsmesse og i Håndbogen 1535 anvendes gloriasalmer. I En ny Psalmebog 1553 angives begge muligheder.

Gloriasalmen i Th. er *Aleneste Gud i Himmerig, være lov og pris*. Denne salme findes første gang i Malmøsalmebogen 1529. Salmen der foreslås i Håndbogen 1535 er sikkert *Alene Gud i det høje være ære*[39].

Vi ser således her, at Th. har fulgt KOs anvisninger nøje, sålede som disse må forstås i sammenhæng med det kendte forbud i den endelige danske version af KO[40]. Både Håndbogen 1539 og Th. er i overensstemmelse med KO. De holder sig blot til hver sin udgave af KO. Begge messer er også med hold i Malmøtraditionen. Håndbogen 1539 søger her bag om salmebogsmessen 1533 og Håndbogen 1535 til selve Messeembedet, medens Th. følger den senere udvikling af Malmøliturgien med en større vægtlæggen på salmer som erstatning for de gamle prosaled.

Th.s bestræbelser på at overholde KO, hvad gloria angår, har i øvrigt ført til det lidt kunstige, at præsten begynder at synge »Aleneste Gud i Himmerig være lov og pris for al sin nåde«. Derefter »forfølger degnen og folket det« med »der han haver etc.». Denne noget ejendommelige form er opstået, fordi Th. indretter sin salme efter KO, der oprindeligt forstod gloria som et prosaled.

4. *Kollekt*.

Efter gloria følger som i de fleste andre gudstjenester kollekten. Her havde man med alterbogen fået det nødvendige hjælpe-

[39] Om gloriasalmens anvendelse se Malling I s. 47.

[40] »Item wille wy ey heller, at nogen skulle her y wore Riiger wdprente eller wdprente lade Handbøger, missaler eller andre Ceremonische bøger med nye sang oc præfatier wdset paa danske, at siunges med latine noder, som den oprørsche Myntzer gjorde . . .« Danske Kirkelove I s. 120.

middel[41]. Med KO 1539 var der kommet et forbud mod alle nye kollekter, der ikke var godkendte af superintendenterne og universitetet. Dette forbud menes at være vendt mod Håndbogen 1539.

Som indledning til kollekten har Th. såvel salutation som responsorium. Som afslutning istemmer alle et *amen*. *Amen* er forordnet i KO, medens der derimod intet står om »og med din ånd«. Måske er dette underforstået[42], men da KO udtrykkeligt gengiver alt det øvrige stof ordret, er sandsynligheden størst for, at KO her repræsenterer en mellemform mellem Luther/Bugenhagen og tidligere evangelisk praxis (med hold i romermessen).

Salutation+responsorium findes ikke i Formula Missae og Deutsche Messe, ligesom det ikke nævnes i Bugenhagens ordninger. Det afsluttende amen er derimod fast inventar i alle messer. Hvorledes Bugenhagen har stillet sig til kollektindledningen er omdiskuteret[43]. Indledningen kunne måske være underforstået[44], men da det i Pommern KO 1535 udtrykkeligt nævnes, at kollektindledningen skal springes over, kan vi gå ud fra, at den ikke tidligere har været underforstået. I det hele taget må man stille sig tvivlende overfor de ikke sjældne forsøg i liturgiforskningen på at forklare problemer med at postulere underforståede led.

Når spørgsmålet er omstridt skyldes det, at Musculus i sin kendte beretning fra Wittenberg 1536 angiver både salutation og responsorium fra gudstjenesten i Wittenberg[45]. Bergsma mener derfor ikke at kunne løse problemet, men hælder med Stählin til den opfattelse, at der ikke har været kollektindledning i Wittenberg. Der kan dog næppe være tvivl her: Bugenhagen har *ikke* ønsket salutation[46]. Alle trykte kilder viser, at der ikke har været kollektindledning i Wittenberg eller i de Bugenhagenske ordninger.

Musculus' beretning er af en beskrivelse af en faktisk afholdt latinsk gudstjeneste, og hvor en gudstjenestebeskrivelse

[41] Palladius Danske Skrifter III.

[42] Om melodi m.m. se Widding I s. 93.

[43] Bergsma s. 162.

[44] Bergsma s. 162 note 60.

[45] Udgivet af Th. Kolde i *Analecta Lutherana* (Gotha 1883).

[46] Bergsma s. 139. (Wolfenbüttel KO).

ikke svarer til de trykte ordninger, må disse sidste have forrang som kildemateriale[47].

Dansk KO har med forordning af salutation ikke fulgt Luther og Bugenhagen, men bygger sikkert på Haderslevmessen. Når responsorium er fjernet, kan det imidlertid skyldes ønsket om med Bugenhagen at foretage en vis forenkling.

Th. følger altså ikke her KO nøje. Derimod er han i overensstemmelse med Malmøtraditionen[48].

5. *Epistel.*

Epistelen indledes i Th. således: »Epistelen bescriffuer oss Sancte Poffuel til de Corinther. Kiere Brødre etc.«

KO omtaler ikke en sådan indledning til epistelen. Indledningsformelen til evangelielæsningen er angivet i KO, og hvis man havde ønsket indledningsformel til epistelen, havde den naturligvis også været angivet.

Både Luther (i Deutsche Messe) og Bugenhagen angiver indledningsformelen i stil med den, vi har hos Th.[49].

I Malmømessen indføres epistelen også uden indledning. Kun tiltalen *brødre* er bevaret fra romersk liturgi. I Håndbogen 1539 indføres epistelen derimod med »Denne epistel beskriver os til de Korinter Sankt Paulus« (altså ingen tiltaleformel)[50].

Der kan næppe være tvivl om, at Håndbogen 1539 her bygger på Bugenhagen. Th. følger ordret Vormordsen (mærk vendingen *beskriver os*). KO anfører blot, at epistelen skal læses på dansk.

Spørgsmålet er nu: hvorledes har man i KO tænkt sig epistelen fremført. Widding mener, at epistelen skal læses[51]. Han anfører, at Hildesheimerordningen 1543 også kun nævner, at der skal læses[52]. Dette siger dog ikke så meget. I Bugenhagens tre første ordninger (Braunschweig, Hamburg og Lübeck) anføres kun – som i den danske KO – at der skal læses[53].

[47] Om Musculus beretning se i øvrigt A. Boës: Die reformatorischen Gottesdienste in der Wittenberger Pfarrkirche von 1523 an. Jahrbuch für Liturgik und Hymnologi 4 (1958/59) s. 1–40.

[48] Også i alterbogen er responsorium udeladt. Palladius Danske Skrifter III s. 395.

[49] Bergsma s. 166.

[50] Alterbogen bruger tiltalen *Kære Brødre* som Th.

[51] Widding I s. 94.

[52] Widding I s. 94, Bergsma s. 133.

[53] Bergsma s. 165.

Derimod aftrykkes noder i Wittenberg KO 1533, som man har kendt og benyttet ved udarbejdelsen af KO[54]. Når der er noder i Wittenberg KO, har man sikkert i Wittenberg sunget epistelen ligefra Deutsche Messe 1526.

Ordet »læser« i den danske KO kan ikke, som Widding har gjort, tolkes således, at ordinantsen kun forlanger, at der skal læses. *Læse* betyder her blot fremførelse af en tekst. Dette ses tydeligt i Th., hvor »læses« betyder »synges«, da der er noder. Også Håndbogen 1539 bruger »læse« og har noder[55].

Fremførelsesmåden har altså været en af de detaljer, som KO har overladt til præsterne. Hvordan fremførelsen har været tidligere kan ikke siges med sikkerhed, men Widding har sandsynligvis ret, når han mener, at man i ældre dansk tradition har fremført epistelen som sang. Malmømmessen bruger også ordet »læse«, men som vi har set, betyder det ikke at sang er udelukket; ej heller betyder det noget, at der ikke i Malmømmessen er trykt noder. Dette er et typografisk – ikke et liturgisk spørgsmål. Når Håndbogen 1539 har en enkel melodi, er det samme sikkert også tilfældet i Malmømmessen, da Vormordsen ikke ville foretage ændringer, der ikke har hold i KO. KO har det neutrale *læser*, der kan tolkes i begge retninger. Malmøtraditionen og Th. angiver kun en mulighed: sang.

Taget som helhed er Th. stort set i overensstemmelse med KOs anvisninger for epistelens fremførelse. Men dér hvor KO tier, slutter han sig til Malmøtraditionen (indledningsformelen)[56].

6. *Halleluja*.

Hvad dette led angår bygger KO på Bugenhagens tre første Koo og Formula Missae: Halleluja som er en evig lyd i kirken, skal

[54] Bergsma s. 165.

[55] Jeg håber ved lejlighed at kunne fremlægge en undersøgelse af messen i Håndbogen 1539. Jeg skal her antyde de foreløbige resultater: Messen i Håndbogen 1539 kendetegnes af alvorlige bestræbelser på at overholde KOs bestemmelser. I virkeligheden er det meste af KOs gudstjenesteforordning aftrykt næsten ordret i Håndbogen. Håndbogens messe er udtryk for et forsøg på at forene Malmøtraditionen med Bugenhagens liturgier indenfor rammerne af KO. KOs messe er ikke »bugenhagensk« og Håndbogens messe er ikke udtryk for et oprør mod KO og Bugenhagen. Det forholder sig i virkeligheden omvendt: Malmø 1539 er en messe præget af Bugenhagen fyldt ud med Malmøstof.

[56] I Confessio et Ordinatio Ecclesiarum Danicarum 1561 gives tilladelse til epistelindledning, s. 152.

synges af to børn med verset, men foruden den lange hale (udtrykket »sine caudis«) stammer fra Bugenhagen)[57]. KO er her ganske entydig. Der kan ikke være tvivl om, at KO her forordner et trefoldigt, uoversat Halleluja som i romermessen[58], men uden jubilus[59].

Dette er absolut et brud med tidligere dansk, evangelisk tradition. Dette brud skyldes hensynet til Formula Missae, som er den messe der direkte eller indirekte (via Haderslevmessen) har betydet mest ved udarbejdelsen af reglerne for gudstjeneste i KO.

I hele Malmøtraditionen indtil Håndbogen 1539 har man anvendt Hallelujasalmen *Gladelig ville vi halleluja synge*[60]. I Håndbogen 1539 er anført en anden salme: *Halleluja, det bør os altid at sjunge*. I Håndbogen 1535 angives kun: »siden synger degnen Halleluja«. Widding mener her, at der sigtes til det gregorianske Halleluja[61]. Dette kan ikke være rigtigt – også i Håndbogen 1535 er der tænkt på hallelujasalmen. Det gregorianske halleluja hører ikke hjemme i Malmøtraditionen.

Vormordsen citerer som sædvanligt KOs bestemmelser, ligesom Niels Jespersen lægger megen vægt på det gregorianske halleluja. Svend Borregaard mener, at det latinske Halleluja uden tvivl holdt sig langt op i tiden[62]. Spørgsmålet er imidlertid, om det latinske Halleluja nogensinde i dansk reformatorisk gudstjenestetradition har været særlig udbredt. Kirkeritualet anerkender sandsynligvis her blot gældende praxis, men går dog også videre, idet de specielle hallelujasalmer ikke mere anvendes som faste led.

Th. har en række hallelujasalmer (nr. 288–292). I messeregistret henviser han til dem alle. Men det er karakteristisk, at han først nævner Malmømessens gamle hallelujasalme og dernæst salmen fra Håndbogen 1539, medens han for de øvriges vedkommende blot skriver: »se flere Halleluja blad . . .«

Med anvendelse af en salme som fast hallelujaled er Th. ikke i overensstemmelse med KO. Udtrykkene »sine caudis« og »cum

[57] Widding I s. 95 ff. Bergsma s. 168 f.

[58] Se *Brodde* i *Leiturgia* IV s. 460.

[59] *J. A. Jungmann: Missarum Sollemnia* I (Wien 1958) s. 539 ff.

[60] *Malling* II s. 14 f.

[61] Widding I s. 99.

[62] *Borregaard* s. 108.

versiculo« kan kun tolkes som gregoriansk halleluja med et efterfølgende latinsk vers, hvorfor det også anføres i KO, at det skal synes af to latinskolebørn. KOs bestemmelser bliver på dette punkt ikke ændret officielt før Kirkeritualet. I Confessio et Ordinantio Ecclesiarum Danicarum gentages KOs anvisning om gregoriansk halleluja[63].

7. Sekvenser.

Hvad sekvenserne angår, forordner KO noget, der ganske tydeligt går ud over Malmøtraditionen. KO bringer det nye i en undtagelse fra et forbud, men ikke desto mindre kan KO kun tolkes derhen, at sekvenser forordnes: »Alle Sequentzer skulle lades tilbage vden i de iij Christi Hoffued høgtider, Fra Jul ind til Kyndermøsse, Grates nunc omnes, med sin danske sang derhoess. Nu lader oss alle tacke Gud wor Herre etc. Fra Paaske oc ind til Pindzdag Victime Paschali laudes, med sin danske Christ stod op aff døde. Oc Pindzdag, Veni Sancte Spiritus, med sin danske sang Nu bede wy den Helligaand etc«[64].

Th. synes her stort set at følge KO, som næsten ordret er aftrykt i messeregistret. Foruden anvisningerne om messehold i afsnittet om kirkeårets prædikener tillader KO, at sekvensen *Psalitte regi* synges på St. Hans dag[65]. I KOs afsnit om helligdagshold tillades det, at man på Maria Magdalene dag synger sekvensen *Laus tibi Christe*. Th. nævner ikke dette. Den overfor KO loyale Vormordsen har derimod citeret det hele fra KO[66].

I den tidlige Malmøtradition mangler sekvenserne ganske. Kun i Håndbogen 1535 anføres påskesekvensen[67]. Vormordsen går kun på et punkt udover KO, nemlig når han ved julesekvensen anfører *Lovet være du Jesu Krist* som responsorium.

Vormordsen er her mere liturgisk korrekt end KO, der efter julesekvensen ikke som naturligt har anført responsorium, men en dansk oversættelse af sekvensen: *Nu lader os alle takke Gud*[68]. Th. følger her KO.

[63] s. 154.

[64] Danske Kirkelove I s. 57.

[65] Danske Kirkelove I s. 66. Palladius Danske Skrifter I s. 183.

[66] Om sekvenserne se S. H. Poulsen s. 72 ff.

[67] A i v.

[68] Widding I s. 105.

Th. kan, hvad sekvenserne angår, naturligvis ikke stemme overens med den ældste Malmøtradition, da der her slet ikke er sekvenser, men der er ikke tale om noget, der liturgisk ikke harmonerer med Malmøtraditionen, da sekvenser er anført i Malmøsalmebøgerne[69], og da sekvenserne, som det ses af Håndbogen 1535, er ved at trænge ind i gudstjenesten. Håndbogen 1539 har da også på dette punkt helt kunne følge KO. Traditionen fortsættes i En ny Psalmebog 1553, hvor sekvensanvendelse er udviklet langt ud over de rammer, som er afstukket med KO.

Reglerne om sekvensbenyttelse i KO tillader ingen frihed i valget af sekvenser. Messen i En ny Psalmebog strider klart mod KO. Der er tydeligt en sammenhæng mellem traditionerne i Th. og i En ny Psalmebog. Men hvad der er sidste stadium i udviklingen lader sig næppe afgøre med sikkerhed. Der er to muligheder. Enten vil Th. med en forenkling i forhold til En ny Psalmebog føre udviklingen tilbage, eller også repræsenterer ordningen i En ny Psalmebog en videreudvikling af den tendens til udbygning af sekvensbenyttelsen, som vi møder i Th.

Hvad det sproglige angår, er der ikke overensstemmelse mellem Th. og KO. I Malmøtraditionen findes indtil Håndbogen 1539 overhovedet ingen latin, medens KO forordner latinske sekvenser. KOs bestemmelser kan ikke tolkes anderledes, når der står den latinske titel *med* sin danske sang (det vil sige efterfulgt af)[70].

KOs bestemmelser om latinen sammenholdt med Malmø klare antilatinske holdning giver – overført på Th. et vigtig hjælpemiddel, når vi skal placere messen i Th. i dansk reformatorisk gudstjenestetradition. Th. følger nemlig ikke så nøje KO, som det måske kunne tyde på.

Hvad julesekvensen angår, anfører Th. KOs bestemmelse ganske ordret, og der kan derfor ikke være tvivl om, at salmebogsmessen først har den gamle latinske julesekvens *Grates nunc omnes* efterfulgt af den danske oversættelse af samme. Th. henviser da også til sin egen salmebog, hvor den latinske tekst er aftrykt efterfulgt af den danske.

Hermed er overensstemmelsen med KO imidlertid også ophørt. Ingen af de andre sekvenser anføres af Th. på latin. Fra påske til pinsedag synges *Victimæ pascali*. Men her har Th. en anden

[69] Widding I s. 103.

[70] Se også *Confessio et Ordinatio* s. 152.

praxis end KO, idet han lader afsynge den danske oversættelse *Kristus Jesus for os ofret* med *Krist stod op af døde* mellem hvert eller hver andet vers. I messeregistret henviser Th. til sin salmebog blad 83 v., hvor *Kristus Jesus for os ofret* er forsynet med overskriften: »Den Sequens / Victimæ paschali laudes« over den ellers helt igennem danske tekst. Ved at anføre den latinske overskrift i messeregistret har Th. måske ønsket at mildne sit brud med KO, eller ønsket at give det udseende af, at han ikke helt har forstået KO. Men KO er her ganske tydelig: det skal være på latin [71].

Nøjagtigt det samme gør sig gældende for pinsekyriets vedkommende. Her synges i Th. den danske oversættelse af sekvensen vekslende med *Nu bede vi den Helligånd*. Confessio et Ordinatio ændrer ikke KO på dette punkt [72].

Th.s tilføjelse: »Fra Pindzehøytid indtil Jull / Oc siden effter Kyndelmisse indtil paaske / siungis effter Haleluia i Messen / Nu bede wi den hellig Aand /« findes allerede i En ny Psalmebog 1553 [73]. *Nu bede vi den Helligånd* havde i Malmømessen sin plads i denne del af messen, om end ikke helt præcist på det samme sted.

Th.s vaklende holdning til KOs forordninger kommer altså her ved sekvenserne ret tydeligt frem. Han starter med at følge KO med angivelse af den latinske julesekvens, men bryder derpå af og angiver danske salmer for resten. De latinske sekvenser udelades ikke alene i messeregistret, men findes slet ikke i salmebogen. Der spores ingen konsekvent holdning her, men et ejendommeligt forsøg på at ride på to heste på én gang. Hvorfor nævner Th. den latinske julesekvens? Og hvorfor ændrer han KOs bestemmelser om latinsk sang, når han dog har en latinsk sekvens?

Der kan dog ikke være tvivl om, at Th.s stilling til latinen er negativ. Han gengiver ganske vist i salmebogen nogle få salmer på latin, men disse salmer er altid fulgt af en dansk oversættelse. Også af forordet fremgår det, at Th. var modstander af det frem-

[71] Danske Kirkelove I s. 57.

[72] s. 152.

[73] P iii r.

mede latinske sprog[74]. Med kirkeritualet forsvinder den latinske sekvensdigtning helt fra gudstjenesten[75].

8. *Evangelium.*

I KO lyder bestemmelsen om evangelielæsningen: »Nu vender han sig igen til folket og læser evangelium, men alt på dansk, med denne begyndelse: Disse efterfølgende ord etc«. Dette var en meget skrabet indledning både i forhold til romermessen og i forhold til tidligere dansk praxis. Den oprindelige Malmømesse indfører ganske vist evangelielæsningen uden indledning, men fra Håndbogen 1535 har vi en opbygning, der ganske svarer til den, vi finder hos Th.: Salutation: *Herren være med Eder.* Responsorium: *Og med din ånd.* Indledning til evangelium: *Disse efterfølgende* osv. (en smule forskel i sætningsbygningen mellem Th. og Håndbogen 1535). Svar: *Gud være lovet for sit glædelige budskab.*

Th. har den samme form som Malmøhåndbogen 1535; denne form blev gentaget i Håndbogen 1539. KO er meget kortfattet her. Der kan dog næppe være tvivl om, at man oprindeligt ikke har *ønsket* en liturgisk indramning af evangelielæsningen. Borregaard mener, at de indledende versikler er glemt eller måske underforstået[76]. Dette er sikkert ikke korrekt. KO følger her Wittenbergtraditionen. Hverken i Formula Missae, Deutsche Messe eller i nogen af Bugenhagens ordninger findes de indledende versikler. Synodalbestemmelserne i 1540 skal snarere ses som en korrektion og et supplement til KO end som en uddybning.

De indledende versikler forordnes på den københavnske synode 1540: »Hic seruetur consuetudo præcinendi: Dominus vobiscum cum responso; ad initium euangelii: Gloria tibi Domine, sed vulgariter[77]. Dette skal sikkert ses som en indrømmelse til den gamle tradition – og ikke som noget, der er glemt eller underforstået i KO.

[74] ». . . bleffue ved det Aar etc 666. tiltuungen at bruge det fremmede latinske maal i Kirkerne . . . « D v.

[75] Borregaard s. 109.

[76] Borregaard s. 110.

[77] Danske Kirkelove I s. 154.

9. *Salme.*

Når evangelielæsningen er tilendebragt synges credosalmen *Vi tro allesammen på én Gud*[78]. Dette er helt i overensstemmelse med KO, der dog ikke her er ganske klar. I den latinske KO 1537 er sagen dog tydelig nok: »Incipiat Credo in unum deum etc. Post etiam canatur symbolum in vulgari sermone.« Dette gives da også i den endelige danske version af KO. I det oprindelige udkast er der derimod kun nævnt den danskesalme[79]. Palladius, der har støttet sig så meget til den tidligere danske oversættelse, at han ikke altid oversætter sin latinske tekst korrekt, nævner også kun den danske oversættelse. Da en række præster sikkert har klaret sig med Palladius' (mangelfulde) oversættelse, er der opstået forvirring. Man måtte derfor i 1540 give grundigere retningslinier. Dansk bliver nu det vigtigste. Latin må kun bruges i domkirkerne og i bykirker på de tre store fester[80]. Der sker således en ændring i forhold til KO. I følge KO skal der alle steder først synges på latin og siden på dansk. I 1540 adskilles de to sprog. Dette »enten latin eller dansk« findes i Håndbogen 1539, hvor både den latinske og den danske tekst er aftrykt.

Th. end ikke nævner det latinske credo, der dog i Jespersens Graduale bruges på festdage også på landet.

10. *Prædiken.*

KO er her kortfattet: »Her efter skal den sædvanlige prædiken ske«; men i afsnittet om »hvorledes det skal gå til med prædiken« findes den forordning, som går igen hos Th.: først skal prædikanten opfordre folket til at påkalde Guds hjælp[81]. Dette uddybes i 1540: »Semper in initio concionum fiat invocatio sed quam breuissimis verbis«[82]. Såvel Håndbogen 1539 som Th. er i overensstemmelse med KO. Hvorvidt der i Malmømessen har været en sådan bøn inden prædiken kan ikke med sikkerhed afgøres, da Håndbogen 1535 blot nævner, at præsten går på prædike

[78] Mallings V s. 141 ff.

[79] Udkastet er udgivet af H. Knudsen i Kirkehistoriske Samlinger I. Rk. I s. 55-117.

[80] Danske Kirkelove I s. 154.

[81] Danske Kirkelove I s. 60.

[82] Danske Kirkelove I s. 154.

stolen, men intet siger om hvad han skal foretage sig der[83]. At prædikenen er begyndt med en kort, frit formet bøn er dog ikke usandsynligt, da en sådan bøn er uliturgisk og derfor ikke skal angives i en ritualbog.

En ejendommelig skik, som vi i Danmark kun finder hos Th., er afsyngelse af nogle salmevers mellem Credo og prædikenen. I Bugenhagens KO fra Herford 1532 findes noget lignende: »Den geit de Prediker up den predikestoel, und vormanth en Pater noster tho spreken, oft singen Nu bidde wy den Hilgen geist u.s.w. na dem dat de feste sinth, Paschen, Pinxsten, Winachten u.s.w.[84]. I sine tre første KOO skriver Bugenhagen endvidere om påskeverset: »Christ is upgestanden schal me singen na wönliker wise, wen me de prediger anhefft«[85].

Praxis med en salme før prædikenen er altså ikke ubekendt fra Bugenhagen. Kilden til Th.s fremgangsmåde (der ikke findes i En ny Psalmebog) er sandsynligst Pommern KO 1542 eller en af den afhængig kilde: »Die predig mach einer ungeferlich mit solcken worden anfangen. Andechtigen im herrn Christo, diewile wi itzundern dat hilge godtliche wort vorhandlen willen, up dat solckent fruchtbarlick geschen moge, also dat darvan gelavet, und wi gebetert, wille wi um sine gnade und um mitwerkinge des hilgen geistes bidden und sprecken ein vader unse, effte singen den lavesank, kum hillige geist here godt etc. In den winachten ein kindelein so lavelick, in ostern Christ is upgestanden, in den pingsten nu bidde wi den hilgen geist«[86].

Også fra katolsk tid kender man eksempler på salmer som indledning til prædikenen. Det var netop på dette sted, modersmåls-salmer havde lettest ved at slippe ind i messen[87].

KO tilstræber tydeligvis en forenkling i den liturgiske indramning af prædikenen. Jvf. også synodens bestemmelser om at den indledende bøn skal være kort. Th. er ikke formelt i uoverensstemmelse med KO og synodalbeslutningen, men han sætter

[83] A ii r.

[84] Bergsma s. 91.

[85] Bergsma s. 177.

[86] Bergsma s. 112.

[87] *Hans Bernhard Meyer*: *Luther und die Messe-Konfessionskundliche und kontroverstheologische Studien* Band XI (Paderborn 1965) s. 102.

sig alligevel ud over de givne ordninger, når han foretager denne voldsomme udvidelse af den liturgiske indramning af prædikenen.

Th. arbejder her i forlængelse af Malmø/Bugenhagen-traditionen. Malmømessen har, for hver gang den optræder i revideret skikkelse (1533–1535–1539), optaget mere og mere af Bugenhagens liturgiske materiale. Desuden har Malmømessen altid en salme før prædikenen, nemlig *Nu bede vi den Helligånd*, som af Th. det meste af året har været sunget inden evangelielæsningen, men som i pinsen bruges samme sted i Th. og Malmø: umiddelbart før prædikenen.

Salmer før prædikenen forekommer altså i Malmø og hos Bugenhagen, men er ellers ikke et almindeligt fænomen. Th. har Malmømessens liturgiske kendetegn: salmesangen og modersmålet.

11. *Salme.*

Efter prædikenen synges *Nu er os Gud miskundelig, Behold os Herre ved dit ord*, »en anden salme efter lejligheden, eller også litanier, når særlig nød og trang og svære landeplager er for hånden«.

KO er meget kortfattet i afsnittet om messen, men uddyber reglerne for prædikenens liturgiske indramning i afsnittet om prædikenen[88]. Her er ikke angivet en dansk salme efter prædikenen, men først efter kirkebøn og fadervor. Derimod findes en bestemmelse om *da pacem* eller litanier ved særlige lejligheder. KO har ikke en salme efter prædikenen som Th.

I Malmøtraditionen er det således, at *Nu er os Gud miskundelig* i Messeembedet findes samme sted som hos Th., medens salmen i Håndbøgerne 1535 og 1539 først kommer efter prædikestolens liturgi.

En salme på dette sted i messen er ingenlunde en almindelig foreteelse. I katolsk gudstjeneste er der få eksempler på en sådan praxis[89]. I evangeliske messer forekommer det meget sjældent. Der kan derfor næppe være tvivl om, at Th. her bygger på Messeembedet. Borregaard nævner, at KO foreskrev, at der efter prædikenen skulle synges en salme, der helst skulle være en bøn om fred[90]. Det er mere korrekt at sige, at KO forordner en dansk

[88] Danske Kirkelove I s. 60 f.

[89] Meyer s. 102.

[90] Borregaard s. 115.

salme eller litani eller da pacem som sidste led i prædikestolsliturgien. Th.s salme efter prædikenen afspejler en anden liturgisk praxis end KO. I KO er den danske salme først og fremmest en fredsbøn på linie med da pacem og litaniet. Der kan da også frit vælges mellem en af disse tre former. Thomissøns to salmer handler ikke specielt om fred, men står i afsnittet om bøn og taksigelse. Der er altså ikke overensstemmelse mellem KO og Th. her.

I Håndbogen 1535, hvor messen er påvirket af Bugenhagen, har en udviklet prædikestolsliturgi skubbet sig ind mellem prædikenen og salmen. Håndbogen 1539 er også på dette punkt mere i overensstemmelse med KO, idet salmen er anbragt efter prædikestolens liturgi[91].

Spørgsmålet er i øvrigt, hvorledes Th.s anvisninger skal fortolkes. Skal begge de angivne salmer synges? Det efterfølgende »eller en anden salme efter lejligheden« samt Th.s almindelige fremgangsmåde i registret med at skrive alternativsalmer viser, at der – som i Malmømessen – kun skal synges én salme efter prædikenen.

Karakteristisk er det i øvrigt, at Th. ikke omtaler prædikestolens liturgi bortset fra en kort notits om litaniet. KO giver udførlige anvisninger for denne del af gudstjenesten. I byerne består denne liturgi af kirkebøn+fadervor+dansk sang især om fred eller litani eller da pacem. I landsbyerne består den af de samme led, men med en halv times katekismusundervisning som indledning. Håndbogen 1539 nævner alt dette og har en formular til en almindelig kirkebøn.

Spørgsmålet er så, om Th. bevidst har slettet prædikestolens liturgi, eller om den skal underforstås. Det synes ejendommeligt, at Th. i det mindste ikke nævner bønne for kongen, som man lagde megen vægt på. Den almindelige kirkebøn havde sin plads i en lang række evangeliske messer, især af den »Bugenhagenske« type. Kirkebønnen er fast led i Malmøgudstjenesten fra salmebogsmessen 1533. Når Th. ikke har denne bøn, er der tale om en meget alvorlig overtrædelse af KO. Dette kunne tyde på, at Th. underforstår bønne, men ikke nævner den, fordi der er tale om en forholdsvis fri bøn, hvor kun indholdet, men ikke den sproglige formulering er forordnet. Alligevel er den rimeligste løsning, at Th. bevidst har udeladt prædikestolens liturgi.

[91] E ii r.

Der kan gives flere argumenter for denne opfattelse. For det første har Th. ellers alt med. Når han gengiver det mindste »amen«, hvorfor skulle han så underforstå et helt liturgisk kompleks? For det andet: Et enkelt led af prædikestolens liturgi har Th. dog med, nemlig litaniet. For det tredje: hvad katekismusundervisningen angår, synes vi at være på forholdsvis sikker grund. Th. har med fuldt overlæg ikke taget den med. Dette ses af det lille efterskrift til registret, hvor han nævner, at katekismen er indeholdt i messens øvrige led [92].

Med dette efterskrift har Th. måske ønsket at komme eventuelle bebrejdelser i forkøbet. Han vil forklare, hvorfor han ikke har katekismusundervisningen fra prædikestolen.

Udeladelsen af fadervor, der i KO følger efter kirkebønnen, skyldes sikkert ønsket om at undgå gentagelse af fadervor, der også findes efter nadverformaning.

Tilbage bliver så bønnen for kongen, ordets fremgang m.v. Her har Th. ikke noget direkte at sætte istedet. Men salmen efter prædikenen kan i det mindste i nogen grad gøre det ud for en kirkebøn. Begge de foreslåede salmer findes under rubrikken *bøn og taksigelse*. Bøn for ordets fremgang er et væsentligt motiv i begge salmerne. Endnu bedre har det været, når litaniet blev fremført. Litaniet og kirkebønnen indeholder det samme, blot formen er forskellig. Dertil kommer, at bønnen for »Kongen oc Rigens Raad« hører med til litaniet [93]. I øvrigt har der på disse tider næsten altid været »nød og trang og svare landeplager for hånden« [94], så der har tit været brug for litaniet.

Når Th. har udeladt prædikestolens liturgi skyldes det næppe blot et ønske om at forenkle i forhold til KO. KO er snarere mere enkel end Th., der især i salmebogens andenudgave har en ind-

[92] »Til Beslutningen siungis en kort Psalme. Oc er det vel beramt i den Christelig Euangeliske Messe paa Danske / som Her Claus Mortensøn / Guds ords Tienere oc forfremmere i Malmø oc andersteds i Skaane etc. loed Prente i Malmø aff Oluff Vlrickss Anno 1529. At der skulde siungis sist i Messen de Ti Guds Budord. Gud Fader vdi Himmerig / sin villie hand oss kiende etc. Blad III: Thi at naar der saa siungis i Messen / de Ti Budord. Item / Fader vor / Troens Artickler: Oc Daaben oc Alterens Sacrament der ocsaa forhandlis / Da bliffuer den gantske Catechismus der tilsammen tracterit oc forhandlit.«

[93] Se Thomissøns salmebog Ji ij v.

[94] Litaniet blev da også indskærpet adskillige gange i årene efter KOs fremkomst. Se Kirkehistoriske Samlinger 2. Rk. II s. 443 ff.

viklet procedure med salmevers før og efter prædikenen[95]. Snarere skyldes udeladelsen, at Th. er en gennemført salmemesse – den mest udprægede salmemesse vi nogensinde har haft i Danmark. Th. må bevidst have udeladt de lange prosaled. I stedet har han indsat danske salmer. Prædikestolens liturgi var svulmet meget op. Det gælder især i Bugenhagens gudstjeneste og de gudstjenester, der er påvirket af Bugenhagen. Th. har hele katekismusundervisningen spredt i gudstjenesten på danske salmer. Th.s liturgi har uden tvivl været opfattet mere levende og afvekslende end gudstjenesten i KO. Prædikestolens liturgi må have været følt meget trættende. Den varede også meget længe. Prædikenen + prædikestolliturgi har været omkring halvanden time (længst på landet). Prædikestolliturgien var svulmet op til at blive en gudstjeneste i gudstjenesten. Den skabte stor afstand mellem prædikenen og altergangen. Ikke desto mindre var det prædikestolliturgien, man fra officiel side prioriterede højest. Således kom følgende forordning i 1540: »Finiantur sacra ad summum intra duas horas, et qui plures habent ecclesias, in necessitate potius abbrient officium, vt vocant, in alterutro quam concionem euangelii et catechismi«[96]. Det er vel næppe muligt at finde en sætning, der afslører så meget af det liturgiske syn, der lå bag udformningen af reglerne for gudstjeneste i KO, som denne.

Th. forenkler således ikke, men han forkorter kraftigt i prosaen i forhold til KO (og også i forhold til gudstjenesterne i Malmø-salmebogen 1533, Håndbogen 1535 og Håndbogen 1539). Han har mange flere salmeled. Menighedens og præstens indsats veksler bestandigt hos Th. På dette punkt er Th. helt i overensstemmelse med Messeembedet, medens den senere Malmøtradition med optagelse af Bugenhagens prædikestolliturgi *som type* ligger mere på linie med KO.

KO anfører, at katekismusundervisningen skal holdes på landet. Når Th. ikke nævner denne undervisning, *kunne* det tyde på, at messen er beregnet til byer. Manglende katekismusundervisning er dog ikke et tegn på, at vi står overfor en bymesse, da katekismusundervisningen meget hurtigt efter KOs fremkomst

[95] Se *Anders Malling*: Hans Thomissøns tilføjelser i salmebogens 2. udgave, i Kirkehistoriske samlinger 1970 s. 50.

[96] Danske Kirkelove I s. 157.

blev forordnet til bykirkens gudstjenester. Dette blev indskærpet adskillige gange i de følgende år.

Kornerup mener, at Th. er beregnet til landsbyer, men han argumenterer ikke for dette[97]. Han er dog sikkert nået til denne opfattelse, fordi der ikke er megen latin i messen, og fordi det anføres, at det er degnen og folket, der svarer. Dette kan man dog ikke bygge for meget på. For det første er der dog én latinsk sekvens i messen. For det andet har man sikkert kun haft kor i domkirker og større bykirker. Messen hos Th. er sandsynligvis en standardmesse, der har været beregnet til brug i alle kirker. Jvf. også bestemmelsen fra 5. november 1569 om at ordinantsen, bibelen, salmebogen og gradualet skal findes i alle kirker[98]. Dette skulle være tilstrækkeligt til at afvise den gængse påstand om, at Th. specielt er beregnet til landsbyer[99]. Endelig må det heller ikke glemmes, at der gik fire år, inden gradualet kom. I disse fire år har man klaret sig med salmebogen alene. Det er sikkert hovedårsagen til, at salmebogsmessen klarede sig bedre end gradualets mere komplicerede liturgier.

12. *Nadverdel.*

Under salmen efter prædikenen må vi forestille os, at præsten går fra stolen til altret, hvor han bereder vin og brød til altergæsterne[100]. Når salmen er ude holder præsten en formanings-tale til kommunikanterne. Th. henviser her til den formaning, der blev anbefalet på den københavnske synode 1540. Th. har her en trykfejl: »Oc Formaningen / til dem som ville berettis / læser hand aff Alterbogen / som den der staar paa Skertorsdag / effter som den bleff samtyckt in Synodo Hafniensi / Anno etc. 1541«[101].

[97] Den danske kirkes Historie IV (København 1959) s. 84.

[98] Se note 2.

[99] Abrahamsen s. 107.

[100] Kirkehistoriske Samlinger 2. Rk. II s. 504: »Hver præst skal til prikke vide tallet på altergæsterne . . .«.

[101] Danske Kirkelove I s. 155. Jvf. også Borregaard, der s. 28 note 28 fremhæver, at »flere af Thomesens årstal er unøjagtige«. Alt tyder dog på, at synodens årstal er det eneste, der er galt hos Thomissen. Se min artikel i Reformationen i Norden (ovenfor note 3). – Om nadverformaningen se *P. Severinsen*: Ord og skik ved daab og nadver (Odense 1912) s. 80 f. Om udtrykket »in Synodo Hafniensi« se Danske Kirkelove I s. 154, s. 253 og s. 462.

Håndbogen 1539 indeholder en længere formaning, der dog stort set siger det samme som formaningen i alterbogen. Håndbogens formaning er mindst dobbelt så lang som alterbogens, men bestemt ikke dobbelt så indholdsrig.

I forholdet til Malmømmessen 1529 går Th. her sine egne veje, idet han med udgangspunkt i KOs bestemmelser har skabt en enkel og klar nadverliturgi. Forskellen mellem Malmø 1529 og Th. kan iagttages i dette skema:

<i>Malmømmessen 1529</i>	<i>Th.</i>
fadervorparafrase	formaning +
sanctus	fadervor
indstiftelsesordene	indstiftelsesordene
salme: Dig være lov . . .	
pax domini + agnus dei	
formaning	
uddeling, derunder synges:	uddeling, derunder synges:
	Dig være lov og pris
	O Guds lam uskyldig
Jesus Kristus er vor salighed	Jesus Kristus er vor salighed.
Gud være lovet altid	Gud være lovet altid
Salutation + responsorium	Salutation + responsorium
Nadverkollekt.	Nadverkollekt.

Th. følger stort set KOs bestemmelser, hvad han i øvrigt også netop i nadverdelen er nødt til, da der findes et fuldstændigt ritual i alterbogen. En gennemgang af Th.s nadverdel hører derfor naturligt hjemme under en undersøgelse af alterbogen. Her skal blot nævnes, at Th. ikke har opgivet Malmøtraditionen. Med Håndbogen 1535 var rækkefølgen af de gudstjenstlige led ændret i forhold til Malmømmessen 1529. Luthers fadervorparafrase gled ud og rækkefølgen blev: formaning, fadervor, indstiftelsesord og uddeling. Bortset fra at sanctus i Håndbogen findes før formaningen, er der tale om den samme rækkefølge som i KO. Th. omtaler i lighed med KO ikke sanctus[102].

KO nævner ikke meget om salmesang i forbindelse med nadveren. Kun salmen *Jesus Kristus er vor salighed* nævnes. Dertil tilføjes: »eller noget andet«. På synoden 1540 uddybes dette. Her

[102] Se dog Danske Kirkelove I s. 154.

nævnes at salmen *Gud være lovet altid* skal bruges som taksigelse. KO+synoden 1540 har således ikke *Dig være lov og pris*, som er fælles for Malmømmessen og Th. Th. har altså de samme salmer som Malmømmessen i den samme rækkefølge. Kun er Malmømmessens *O Guds lam som borttager* afløst af *O Guds lam uskyldig* [103].

Th. har i nadverdelen fulgt KO (der ikke er i modstrid med Malmøtraditionen her) og fyldt ud med stof fra Malmømmessen (vel at mærke fra selve Messeembedet). Håndbogen 1535 nævner kun *Jesus Kristus er vor salighed* og *O Guds lam*.

Afslutningen på nadverdelen er ens i KO og Th., bortset fra at KO mangler responsorium. Her følger Th. Malmømmessen.

Ved velsignelsen er det omvendt: Her udelader Th. responsorium med KO mod Malmømmessen.

III. *Sammenfatning.*

Thomissøns holdning til ordinantsens forordninger er ret suveræn. Der er i forhold til ordinantsen tale om ændringer, tilføjelser og udeladelser.

Th. gengiver ikke mekanisk Malmømmessen. Hans gudstjeneste er ikke opstået ved en udfyldning af kirkeordinantsens skema med liturgisk materiale fra Malmø. Der er tale om en meget bevidst udvælgelse. Thomissøn søger bag om Håndbogen 1535 til selve Messeembedet. Messen i Thomissøns salmebog er mere beslægtet med Malmø 1529 end med Malmø 1535 og 1539. Dog kan Thomissøn på enkelte punkter på egen hånd fortsætte den udvikling, der er særegen for Malmøtraditionen: en sammensmeltning med Bugenhagens gudstjeneste. Dette gælder især for salmeversene før prædikenen, som Thomissøn sandsynligvis selv har hentet ind fra Bugenhagens liturgier.

Messen i Thomissøns salmebog er dog på ingen måde en gudstjeneste, der er særligt påvirket af Bugenhagen. Thomissøns liturgiske ideal er en afvekslende, forholdsvis enkel messe på modersmålet med hovedvægten lagt på danske salmer. Som type er Thomissøns gudstjeneste anderledes end messen i ordinantsen og de af Bugenhagen påvirkede messer (herunder messen i Malmøhåndbøgerne 1535 og 1539), der er præget af tung prosa. Thomissøn har en let overgang fra prædikendel til nadverdel.

[103] Se Malling IV s. 33 ff.

Denne messe giver os vigtige oplysninger om brydningerne mellem to messetyper i dansk liturgisk tradition: Kirkeordinantens messe og Malmømessen. Selv om der er gået 40 år mellem Messeembedet og Thomissøns salmebog, har Malmømessen bevaret sin indflydelse. Det er således helt forkert, når S. H. Poulsen hævder, at »Malmømessens Grundtræk forsvinder næsten ganske med Thomissøns Psalmebog 1569«[104]. Den første reformationstids evangeliske modersmålsmesse levede med messen i Thomissøns salmebog videre og bevarede sin indflydelse langt ind i den lutherske ortodoxi.

Thomissøns gudstjeneste viser, at man ikke *for* skematisk må skelne mellem Malmøtraditionen og KO. Det var muligt indenfor rammerne af KO at bevare meget af det gamle. Og det var også muligt at få en messe, der på nogle punkter er i klar uoverensstemmelse med KO, autoriseret.

[104] S. H. Poulsen s. 21.